

De maatschappelijke baten van openbare binnentuinen

Het binnenstedelijk groen staat voortdurend onder druk. De ruimte in de meeste grote steden is beperkt, en functies als wonen, werken en winkelen doen steeds opnieuw een beroep op de schaarse openbare ruimte. Deze situatie wordt door architecten, bestuurders en projectontwikkelaars hoe langer hoe vaker gezien als een uitdaging. Hoe kun je een stad ontwikkelen die compact en groen tegelijk is?

Dit artikel is gebaseerd op een essay dat is geschreven in opdracht van de Berlage Stichting. Het essay is gepresenteerd tijdens het evenement 'Verborgen groen op de kaart' in Zcala, Den Haag.

Publiek omsloten tuinen, zoals hofjes en groene binnenterreinen bij appartementencomplexen, bieden de mogelijkheid om een leefbare stad met veel groen te creëren zonder dat dit veel ruimte in beslag neemt. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de publiek omsloten tuin (ook wel *hortus conclusus publicus* genoemd) momenteel bezig is aan een revival. Deze revival is vooral te danken aan ruimtegebrek en financiële overwegingen. Dat was in het verleden wel anders. Toen werden publiek omsloten tuinen vooral aangelegd uit ideologische motieven, zoals bevordering van rust, gemeenschapszin en gezondheid.

In dit artikel beschrijf ik een aantal voorbeelden van publiek omsloten tuinen uit de geschiedenis, en bespreek de motieven waarmee deze tuinen ooit werden ontwikkeld. Vervolgens bespreek ik in hoeverre de maatschappelijke functies van publiek omsloten tuinen worden ondersteund door empirisch onderzoek.

Kloostertuinen

Kloostertuinen vormen één van de oudste voorbeelden van publiek omsloten tuinen. Deze tuinen hebben altijd een grote rol gespeeld in het verlenen van medische zorg aan zieke broeders en arme reizigers die aan de poort klopten voor onderdak en bescherming. In de kloostertuin was meestal een kruidentuin aanwezig, waarin medicinale kruiden werden gekweekt voor behandeling van patiënten. Maar de kloostertuin was ook op een meer symbolische manier van betekenis voor de gezondheidszorg. In vroeger tijden was er weinig bekend over het genezen van ziekten, en de algemene opvatting was dat genezing alleen kon worden bereikt door contact te leggen met God, de schepper. Eén van de manieren om contact met God te leggen was via contemplatie van de natuur.

Kloostertuinen werden meestal aangelegd volgens de principes van de Hof van Eden zoals deze wordt beschreven in de bijbel. De tuin was verdeeld in vier vierkante vlakken, gescheiden door vier paden, die elkaar kruisten in het centrum. Deze vier paden symboliseerden de vier rivieren die stroomden door de Hof van Eden. In het centrum stond vaak een put, fontein, of een imposante boom, zoals een conifeer. De kamers van de zieken waren rondom de tuin aangelegd, zodat de zieke monniken en gasten optimaal konden profiteren van de heilzame werking van de tuin.

Hofjes

Vanaf de veertiende eeuw zijn er in Nederland allerlei soorten hofjes gesticht zoals de Begijnhofjes voor ongehuwde katholieke vrouwen, arbeidershofjes, vissershofjes en bejaardenhofjes. De meeste hofjes werden uit liefdadigheid aangelegd. Welvarende mensen lieten achter hun woning huisjes bouwen voor de armen en behoeftigen waar ze gerieflijk en gratis konden wonen. Men hoopte door deze tastbare daad als weldoener de geschiedenis in te gaan, en dat dit ook zou afstralen op het nageslacht.

De meeste liefdadigheidshofjes zijn aangelegd rondom een gezamenlijk binnentuin. Deze binnentuin werd onder andere gebruikt als bleekveld voor het linnengoed. Maar de binnentuin diende ook een meer ideologisch doel. Alle voordeuren waren gericht op de tuin, waardoor de bewoners elkaar makkelijk tegenkwamen en in de gaten konden houden. Hiermee hoopten de weldoeners gevoelens van saamhorigheid en sociale controle onder de bewoners te versterken. Door de aanwezigheid van een poort en poortwachter kon ongewenst volk worden geweerd en waren de hofjes beheersbaar en overzichtelijk. Al met al waren alle ingrediënten voor gerieflijk wonen in de hofjes aanwezig.

Strokenbouw

Na de tweede wereldoorlog worden veel steden in Nederland uitgebreid door middel van strokenbouw. Langgerekte huizenblokken werden kronkelend aangelegd in het groen. Het achterliggende idee bij strokenbouw was dat blokken (gestapelde) woningen, georiënteerd op de zon en vrijstaand in het groen, licht lucht en ruimte in huis konden brengen. Bovendien werden op deze manier beschutte groene binnenterreinen gecreëerd die zorgden voor een aantrekkelijke openbare ruimte.

In wijken met strokenbouw werden vaak verschillende soorten woningen gebouwd, en voorzieningen als kerken en scholen werden op loopafstand aangelegd. Aan deze vernieuwende vorm van bouwen lag de

naoorlogse “wijkgedachte” ten grondslag. De wijkgedachte probeert dorpse verhoudingen terug te brengen in de stad, als reactie op de ontkerstening en de verminderende sociale cohesie. Om de sociale cohesie te bevorderen, werden flatwoningen met elkaar verbonden door lange galerijen waardoor veel gemeenschapsruimte ontstond. Maar nog belangrijker waren de groene binnenterreinen, die waren bedoeld als sociale ontmoetingplaats om de onderlinge band tussen bewoners te versterken. Om iedereen van het groen te laten genieten waren de terreinen niet afsluitbaar. Deze openbaarheid, in combinatie met verwaarlozing, heeft er uiteindelijk toe geleid veel groene binnenterreinen in wijken met strokenbouw zijn verworpen tot bron van criminaliteit. Om veiligheidsredenen hebben verschillende gemeenten de binnenterreinen nu geheel of gedeeltelijk afgesloten waardoor ze nog voornamelijk een kijkfunctie hebben.

Lessen uit de geschiedenis

De publiek omsloten tuin keert in verschillende perioden in de stedenbouwkundige geschiedenis terug. In de Middeleeuwen waren het Christelijke organisaties die kloostertuinen aanlegden volgens de principes van de Hof van Eden om de genezing van zieken te bevorderden. Later kwamen er weldoeners die in de stad hofjes met gemeenschappelijk groen aanlegden voor armen die zich anders niet zo'n gerieflijke woonomgeving konden veroorloven. In de 20e eeuw zien we dat gemeenten gemeenschappelijk groen gaan aanleggen in arbeidersbuurten om het dorpsgevoel en de sociale cohesie terug in de wijk te brengen. De keus voor publieke tuinen in plaats van privé tuinen was dus zeker niet alleen ingegeven door ruimtegebrek of financiële overwegingen. Er speelde ook een zeker idealisme, de weldoeners hoopten door de aanleg van publiek omsloten tuinen de (visuele) kwaliteit van de openbare ruimte te versterken, de gezondheid van de bewoners te verbeteren, de saamhorigheid te bevorderen, en de veiligheid te vergroten. De vraag is echter in hoeverre dergelijke maatschappelijke functies van publiek omsloten tuinen door wetenschappelijk onderzoek kunnen worden onderbouwd.

Visuele kwaliteit

De aanwezigheid van een publiek omsloten tuin zorgt ervoor dat een stad of wijk groener en natuurlijker wordt. Alleen al hierdoor neemt de visuele kwaliteit van de openbare ruimte toe. Uit onderzoek is namelijk bekend dat natuurlijke plekken door bijna iedereen mooier gevonden dan bebouwde plekken (Hartig en Evans, 1993).

Maar publiek omsloten tuinen worden niet alleen zo mooi gevonden omdat ze groen zijn. Er is meer aan de hand. En dat “meer” zit ‘m waarschijnlijk in de unieke combinatie van geborgenheid en mysterie. Het omsloten karakter maakt de tuin tegelijkertijd overzichtelijk en spannend, een beschutte plek waar van alles te ontdekken valt maar je nooit zult verdwalen. Onderzoek naar landschapsbeleving heeft aangetoond dat natuurlijke plekken die voldoen aan deze combinatie van eigenschappen over het algemeen het hoogst gewaardeerd worden (Van den Berg, 2004). Volgens sommige onderzoekers is de voorkeur voor omgevingen die tegelijkertijd overzichtelijk en spannend zijn zelfs aangeboren. Deze voorkeur zou zijn ontstaan gedurende onze evolutionaire ontstaansgeschiedenis, toen we om te overleven op zoek gingen naar plekken die zowel mogelijkheden voor beschutting als exploratie boden.

Gezondheid

In een recent overzicht heeft de Gezondheidsraad onderzoeksresultaten met betrekking tot gezondheidsbevorderende effecten van natuur in kaart gebracht (Gezondheidsraad en RMNO, 2004). Uit dit overzicht bleek dat er zeer veel aanwijzingen zijn dat groen in de woonomgeving een positieve bijdrage kan leveren aan de gezondheidstoestand van omwonenden. Nederlands onderzoek laat bijvoorbeeld zien dat voor elke 10% meer groen in de woonomgeving het aantal gezondheidsklachten van omwonenden daalt met 0,15 per inwoner (De Vries e.a., 2000). De verklaring voor deze gezondheidseffecten moet waarschijnlijk vooral worden gezocht in de stressverminderende werking van groen. Er is inmiddels in vele onderzoeken aangetoond dat uitzicht op groen vanuit de woning of vanaf de werkplek herstel van stress en concentratie kan bevorderen (Van den Berg, 2005). Ook het feit dat aanwezigheid van groen in de woonomgeving kan uitnodigen om meer te bewegen speelt waarschijnlijk een rol.

Tot nu toe is er nog weinig bekend over de gezondheidseffecten van verschillende soorten stedelijk groen. Theoretisch gezien is het echter wel aannemelijk dat er van publiek omsloten tuinen een sterkere rustgevende werking uitgaat dan van andere soorten groen, zoals privé tuinen en parken. Het besloten karakter in combinatie met het relatief grote oppervlak geeft mensen al snel het gevoel dat ze “in een andere wereld zijn”. Dit gevoel is volgens de “Attention Restoration Theory” van Kaplan en Kaplan (1989) één van de vier belangrijkste voorwaarden voor het optreden van stressherstellende effecten van natuur.

Saamhorigheid

Inwoners van grote steden ervaren vaak een gebrek aan sociale contacten en sociale steun. Er zijn inmiddels enkele Amerikaanse onderzoeken uitgevoerd waaruit blijkt dat de aanwezigheid van groenvoorzieningen kan bijdragen aan de sociale kwaliteit van een woonomgeving (Kuo e.a., 1998). Vermoedelijk neemt door het gebruik van de groene openbare ruimte het aantal *face to face* contacten toe, wat de sociale verbondenheid van wijkbewoners vergroot. De aanwezigheid van openbaar groen is vooral van belang voor de sociale integratie van arme mensen en ouderen, waarschijnlijk doordat zij minder mobiel zijn (Kweon e.a., 1998).

In Nederland heeft Alterra samen met Hueber Consultancy onderzoek gedaan naar de beleving van zg. “collectieve tuinen”, d.w.z. gemeenschappelijke tuinen die al dan niet openbaar of omsloten kunnen zijn (Van den Berg e.a., 2003). Uit dit onderzoek blijkt dat de meeste mensen inderdaad van mening

zijn dat een collectieve tuin het leggen van sociale contacten vergemakkelijkt. Maar voor bewoners hoeft dat niet altijd een voordeel te zijn. Lang niet iedereen heeft behoefte aan een dagelijks praatje met de burens. Het gebrek aan privacy dat gepaard gaat met een collectieve tuin is dan ook voor veel mensen de belangrijkste reden om juist niet voor een woning met zo'n tuin te kiezen.

Het onderzoek naar collectieve tuinen legt een stukje van het spanningsveld bloot dat altijd aan dergelijke tuinen kleeft. Bewoners en mede-eigenaren van deze tuinen hebben behoefte aan privacy, die ver te zoeken is in gemeenschappelijke tuinen, zeker als deze publiek toegankelijk zijn. De meerderheid van bewoners en potentiële kopers geeft dan ook de voorkeur aan een afgesloten tuin en een relatief grote privé-buitenruimte. Voor wijkbewoners gaat dit juist ten koste van de mogelijkheden om de tuin te gebruiken als sociale ontmoetingsplaats.

Veiligheid

Openbaar groen wordt over het algemeen geassocieerd met onveiligheid. Het woord “struikrover” geeft al aan waarom. Struiken en bomen bieden volop gelegenheid aan criminelen om zich te verschuilen en hun buit te verstoppen. Ook verloedering van het groen kan sociale veiligheid verminderen, omdat een slechte onderhoudstoestand door criminelen wordt gezien als een teken dat sociale controle ontbreekt, en men dus rustig zijn gang kan gaan met criminele activiteiten.

Voor een publiek omsloten tuin gelden deze nadelen veel minder, omdat de tuin meestal semi-openbaar is en 's nachts kan worden afgesloten. Dergelijke tuinen zien er ook vaak goed verzorgd uit doordat ze gemeenschappelijk beheerd worden. Bovendien zorgt de aanwezigheid van nabijgelegen woningen voor een goede sociale controle. Uit het Nederlandse onderzoek naar collectieve tuinen blijkt dat veiligheid inderdaad een belangrijke overweging is van mensen om voor zo'n tuin te kiezen. De collectieve tuin voorziet met name in de behoefte van ouders aan een veilige speelplek voor jonge kinderen. Uit veiligheidsoverwegingen zien de bewoners natuurlijk het liefst dat de tuin ook overdag afgesloten is. Maar dan verliest deze zijn publieke functie, en kunnen andere wijkbewoners niet meer meeprofiten van de de

tuin. Ook wanneer het gaat om veiligheid, is er dus sprake van een zekere mate van spanning tussen de belangen van bewoners en het algemeen belang.

Conclusie

De publiek omsloten tuin is bezig aan een revival. Deze revival is min of meer toevallig ontstaan door ruimtegebrek en financiële overwegingen. Maar zoals ik in dit essay heb betoogd zijn er meer redenen waarom het hofje een wederopstanding verdient. Door het semi-openbare karakter vormen hofjes een welkome aanvulling op het schaarse groen in de grote stad. Dit is van grote betekenis voor de leefbaarheid van de stad. Een publiek omsloten tuin is namelijk niet alleen mooi om te zien, maar kan ook de gezondheid, saamhorigheid, en sociale veiligheid bevorderen.

Er is wel sprake van een spanning tussen privébelangen van bewoners en het algemeen belang van de wijk. Uit het oogpunt van privacy en veiligheid willen de meeste bewoners liever dat de tuin permanent is afgesloten. Projectontwikkelaars spelen hier bijvoorbeeld op in door de bouw van kasteelwoningen, waarbij de door een slotgracht omringde binnentuin en welhaast onneembare vesting is geworden. Maar als een gemeenschappelijke tuin geheel is afgesloten, verliest deze zijn functie als openbaar groen in de wijk. Hier ligt een belangrijke taak voor lokale overheden om er voor te zorgen dat gemeenschappelijke tuinen openbaar toegankelijk blijven. Deze dienen er dan wel rekening mee te houden dat publieke toegankelijkheid ook kan leiden tot anonimiteit. Als niemand zich meer verantwoordelijk voelt kan de tuin verrommelen en de sociale onveiligheid toenemen.

Mits er een goede balans tussen privé en algemeen wordt gevonden, kunnen publiek omsloten tuinen een belangrijke bijdrage leveren aan het bestrijden van de belangrijkste problemen van het moderne stadsleven: Verloedering, ongezondheid, eenzaamheid, en onveiligheid. Een investering in groen hoeft dus niet altijd geld te kosten, maar kan ook geld opleveren. Net als de weldoeners die ooit liefdadigheidshofjes achter hun huizen lieten aanleggen, kunnen gemeenten van nu deze kennis benutten in hun streven naar groene en leefbare steden.

Literatuur

Berg, A.E. van den (2005). *Health impacts of healing environments: A review of the benefits of nature, daylight, fresh air and quiet in healthcare settings*. Groningen: Foundation 200 years University Hospital Groningen. Download via www.thearchitectureofhospitals.org

Berg, A.E. van den (2004). De charme van de savanne: Onderzoek naar landschapsvoorkeuren. *Topos*, 01/04, 10-12.

Berg, A.E. van den, & Van den Berg, M.M.H.E. (2001). *Van buiten word je beter; een essay over de relatie tussen natuur en gezondheid*. Wageningen: Alterra.

Berg, A.E. van den, Blok, S., Hueber, M.H.C., Köbben, J. & Schöne, M.B. (2003). *De beleving van collectieve tuinen: ontwerpen voor doelgroepen op basis van belevingsonderzoek*. Rapport 655, reeks belevingsonderzoek nr. 6. Wageningen: Alterra.

Gezondheidsraad en Raad voor Ruimtelijk, Milieu- en Natuuronderzoek (2004). *Natuur en gezondheid. Invloed van natuur op sociaal, psychisch en lichamelijk welbevinden*. publicatie nr 2004/09. Den Haag: Gezondheidsraad en RMNO.

Hartig, T. & Evans, G.W. (1993). Psychological foundations of nature experience. In T. Gärling & R.G. Golledge (Eds.), *Behavior and environment: Psychological and geographical approaches* (pp. 427-457). Amsterdam: Elsevier Science Publishers.

Kaplan, S. & Kaplan, R. (1989). *The experience of nature: A psychological perspective*. New York: Cambridge University Press.

Kweon, B.S., Sullivan, W.C., Wiley, A. (1998). Green common spaces and the social integration of inner-city older adults. *Environment and Behavior*, 30, 823-858.

Kuo, F.E., Sullivan, W.C., Wiley, A. (1998). Fertile ground for community: Inner-city neighborhood common spaces. *American Journal of Community Psychology*, 26, 823-851

Vries S. de, Verheij R.A., Groenewegen, P.P. (2000). Natuur en gezondheid. Een verkennend onderzoek naar de relatie tussen volksgezondheid en groen in de leefomgeving. *Mens en Maatschappij*, 75(4), 320-339.